

## **ПРАВОВІ ПІДВАЛИНИ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ АКЦІОНЕРНИХ БАНКІВ ЗЕМЕЛЬНОГО КРЕДИТУ У 60-ті – 70-ті РОКИ ХІХ СТ. ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ**

Фінансово-банківська криза, що вирує у країні, наочно демонструє, до яких тяжких наслідків можуть призвести структурно-функціональна недосконалість банківської системи та прогалини у чинному фінансовому законодавстві. Будучи ключовим складником ринкової економіки, банківська система має суттєвий вплив як на стан суспільства у цілому, так і на добробут кожного окремого громадянина. Вірогідні заходи, спрямовані на вихід країни з кризового стану, прямо пов'язані з питаннями удосконалення банківського законодавства, в якому суттєве значення має співвідношення публічних та приватноправових витоків у банківському праві. У цьому контексті дослідження попереднього досвіду розбудови фінансового законодавства та становлення банківської системи є вкрай актуальним. Соціально-економічні процеси, що відбуваються зараз в Україні, аналогічні за своєю природою з процесами періоду становлення капіталістичних відносин середини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії, тому їх дослідження має не тільки науково-теоретичне, але і конкретно-практичне значення.

Успішний досвід дореволюційної розбудови та розвитку банківського законодавства тривалий час був не затребуваним. Однією з актуальних тем розвитку сучасної економіки є проблема здолання кризового стану у сільському господарстві та забезпеченні його доступним кредитом. Проте, на сьогодні в Україні немає жодної спеціалізованої банківської уста-

нови, як державної, так і приватної, зорієнтованої на цей сегмент економіки. Не було їх і в Російській імперії у той час, коли «Великі реформи» відкрили шлях до капіталістичного розвитку суспільства.

Отже, з тих чи інших причин проблема, що розглядається у цій статті, вже протягом півтора століття залишається актуальною. Їй приділяли увагу в дореволюційні часи [1], до неї зверталися радянські науковці [2], а з 1990 р. нова хвиля статей і фундаментальних досліджень українських, російських та закордонних учених дісталася широкого загалу [3].

За реформою 1861 р. помісне дворянство зберегло у своїй власності більшу частину землі. Проте її подальше використання як засобу виробництва потребувало докорінної перебудови поміщицьких господарств за капіталістичними економічними законами. Перебудови, яка вимагала значних фінансових інвестицій. Банківську систему, що обслуговувала феодално-кріпосницьке господарство, було скасовано ще напередодні реформ як неефективну та вже не потрібну через відсутність кріпосних, що були заставою по отриманих кредитах. В указі Сенату Олександр II, зокрема, зазначав: «Устрій Наших головних державних банкових установлень, які засновано ще у минулому столітті, не відповідає більше сучасним обставинам і потребує докорінної перебудови» [4].

Перед ліквідацією старих кредитних установлень загальна сума виданих ними іпотечних позик становила близько 425,5 млн руб., більшу частину якої –

приблизно 315 млн руб. – було переведено на викупну операцію, решту погашено [5, с. 17]. До іпотечних операцій, що здійснювала казна по реформі, можна віднести лише надання позик селянам на викуп землі у поміщиків. Тому перед поміщиками взагалі та перед урядом безпосередньо поставало завдання улаштувати ефективне кредитування під заставу приватновласницьких земель.

Підготовку нормативної бази було розпочато традиційно – з утворення спеціальної урядової комісії [6]. До роботи у комісії міністр фінансів О. М. Княжевич запросив відомих фахівців у галузі фінансів – М. Х. Бунге, Ю. А. Гагемейстера, І. І. Ламанського, М. О. Мілютіна та М. Х. Рейтерна, які залучалися до співпраці з Редакційними комісіями як експерти. Ще за часів роботи у комісіях М. Х. Бунге підготував записку про заснування земських банків та виступив із доповіддю щодо цього питання у Загальному присутстві [7, с. 820–822]. Після доповіді, за прямою вказівкою Я. І. Ростовцева, записку було передано до Фінансової комісії для подальшого опрацювання [7, с. 354].

Оскільки дореформені іпотечні установи стали непосильним тягарем для фінансової системи імперії, комісія у своїй правотворчості концептуально виходила з того, що кредитні ініціативи мають належати приватному капіталу, а не державі. Найбільш привабливими та такими, що відповідають інтересам землевласників, з точки зору комісії, за організаційною формою було визнано банки земського типу, тобто кредитні товариства, влаштовані на засадах кругової поруки самих позичальників. Не виключалася комісією й акціонерна форма організації іпотечних установ, проте їхня комерційна спрямованість викликала в урядовців певні побоювання.

Однак напрацювання комісії – вже традиційно – не були підтримані ані урядом, ані дворянством, яке, з одного боку, було розпещене дореформеним державним кредитом (вартість дореформених кредитів не перевищувала 5 % річних), а з ін-

шого – ще не звикло вкладати гроші у приватні іпотечні папери. Стан державних фінансів не давав можливості уряду проявити у цьому питанні більшу активність. Більш того, існувала реальна загроза знецінення викупних свідоцтв у разі появи на фінансовому ринку іпотечних цінних паперів. Тому урядовці вирішили за доцільне надати справі влаштування іпотечного кредиту можливість рухатися «природним ходом» [8]. До того ж сплата поміщикам викупних платежів [9, с. V–VII], а також тимчасовозобов'язальні відносини між поміщиками та селянами дозволяли зволікати з розв'язанням цього важливого питання.

Проте, у той час скарги поміщиків на нестачу грошей були таким же звичайним явищем, як і скарги селян на малоземелля. Вирішувалась ця проблема за допомогою лихварського кредиту на кабальних умовах [10, с. 2]. Суспільство із зацікавленням обговорювало актуальне питання [11], пропонувалися альтернативні організаційні форми, що базувались на різних видах власності. Серед проектів були державні, земські, взаємні та акціонерні банки.

Кризовий стан державних фінансів обумовлював негативне ставлення владних кіл до участі казенних грошей у довгостроковому іпотечному кредитуванні, незважаючи на те, що його потребувало помісне дворянство. Майже два десятиріччя по реформі для розвитку цієї сфери не було вжито жодних державних заходів; поміщики теж не виявили підприємницької ініціативи, зокрема, і через нестачу коштів. Виняток становила Херсонщина: у травні 1864 р. було засновано кредитне товариство, що отримало назву «Земський банк Херсонської губернії» [12]. А у червні 1866 р. вже загальноімперська ініціатива знайшла свою реалізацію шляхом утворення Товариства взаємного поземельного кредиту, яке мало право кредитувати землевласників по всій території Російської імперії, у тому числі і в українських губерніях [13].

За перше пореформене десятиріччя було декілька спроб заснування іпотечних

банків у формі акціонерних товариств, однак жодна з них не мала успішного завершення [14]. За оцінкою тогочасних економістів, причина цього полягала у відсутності вільного капіталу, нерозвиненості фондового ринку і, як наслідок, у недостатній обізнаності суспільства з такими фінансовими інститутами, як інвестування у цінні папери [15]. Саме у зв'язку з неможливістю сформувати основний капітал було припинено існування Товариства поземельного банку [16].

Скутість підприємницької ініціативи дворянства поєднувалась із численними твердженнями про нестачу грошей та потребу у розвитку державою поземельного кредиту [17, с. 94–95]. Із цим була солідарна і колективна думка Валуєвської комісії, що знайшла своє вираження у підсумковій доповіді [18, с. 51]. Всім було зрозуміло, що відкритих у 60-ті роки іпотечних установ недостатньо для задоволення нагальних потреб у фінансових ресурсах і їхню діяльність треба розглядати скоріше як урядовий експеримент. Разом Земський банк Херсонської губернії та Товариство взаємного поземельного кредиту до 1871 р. видали 54,3 млн руб. [19, с. 40]. До того ж, операції Херсонського банку поширювались лише на новоросійські губернії, а дорожнеча позик Товариства, що обумовлювалась залученням іноземного капіталу, за який треба було сплачувати відсотки у золоті (як зазначалося у статуті, «в звонкой монете»), не давали можливості долучитися до послуг широкому загалу.

Усе це формувало неабиякий попит на іпотечні кредити та підвищувало комерційну привабливість для підприємців заробити на наданні таких фінансових послуг, а відтак зростала зацікавленість до акціонерної форми організації банківської справи [20, с. 85].

Тривалий час серед науковців, що досліджували цю проблематику, усталеною вважалась точка зору, за якою Російська імперія належала до тих держав, які запозичили акціонерну форму, а не напрацювали її самостійно [21, с. 326]. Проте сьогодні окремі науковці, не заперечуючи

факту, що саме західноєвропейська традиція держала перед у повсякденній практиці розвитку цієї організаційно-правової форми, відзначають, що процес систематизації та легалізації правил щодо акціонерної справи розпочався саме в Росії. Посилаючись при цьому на маніфест Олександра I від 1 серпня 1807 р., який згодом було включено як главу «Про торгове товариство» до Статуту торгового т. XI Зводу Законів Російської імперії [22], у той час як у Європі такі нормативно-правові акти з'явилися лише з 1843 р. [23, с. 57–62].

За маніфестом, учасниками товариства могли бути будь-які особи без врахування їхнього стану. Створена на цій правовій підставі юридична особа могла функціонувати у будь-якій сфері підприємництва, а не лише у торгівлі. На законодавчому рівні відбулося визначення порядку утворення акціонерних компаній – з дозволу верхньої влади та на підставі, як писав Л. Є. Шепельов, «приватних законодавчих актів» [20, с. 21], що пізніше стало підставою для формування численного сепаратного законодавства [24], тобто локальних правових актів юридичних осіб. Устави акціонерних компаній, заснованих до 1836 р., оприлюднювались Сенатом як приватні законодавчі акти у «Санкт-Петербурзьких сенатських відомостях».

Ще від початку XIX ст. уряд і Державна Рада усвідомлювали важливість та користь від акціонерного підприємництва, як «...засобу, який породжує рух народних капіталів і надає їм більш менш вигідне спрямування... як джерела розумних покращень у державі, що відбуваються без будь-якого пожертвування з боку казни...» [20, с. 36].

Зростання чисельності акціонерних товариств і відносно загальна нормативна урегульованість їх існування могла призвести до неприємних наслідків, які спіткали європейські країни і отримали назви «акціонерна хапаніна», «грюндерство», «мильні бульбашки», «тюльпанізм» тощо. Ситуація вимагала втручання держави та коригування нормативної бази.

Після кропіткої підготовчої роботи, яку провело Міністерство внутрішніх справ, врахувавши зауваження фахівців Міністерства фінансів, 6 грудня 1836 р. отримало Височайше затвердження положення «Про компанії на акціях», яке стало загальною законодавчою базою акціонерного підприємництва в імперії протягом наступних 80-ти років, увійшовши до Зводу Законів у вигляді другого відділення глави «Про товариство» під назвою «Про товариства по ділянках або компаніях на акціях» [25]. Загальну спрямованість положення було сформульовано так: «...щоб усім взагалі гілкам промисловості, при благословенні Божому, яка так помітно зростає в Імперії Нашій, надати з одного боку щонайбільше свободи в її русі і розвитку, а з іншого – оберегти її, по можливості, від наслідків легковажності і необдуманого заповзятливості...» [26].

Другий пункт положення запроваджував дозвільну (привілейовану) або концесійну систему засновництва. Державна Рада виходила з того, що сам дозвіл на заснування компанії на акціях є особливою роду привілей. Такий привілей можна надавати товариству, яке буде займатися загальнокорисною діяльністю, приносити прибуток собі та державі, а також запобігати розоренню акціонерів. Концесійна система робила локальні нормативні акти одним із важливих елементів акціонерного права. Положення врегульовувало основні організаційно-правові питання акціонерних товариств, визначаючи обсяг прав та обов'язків акціонерів, а статuti конкретизували ці норми, поступово заповнюючи прогалини чинного законодавства, а в окремих питаннях навіть підміняючи його.

Перша заява про заснування акціонерного земельного банку надійшла до Міністерства фінансів наприкінці 1870 р. від харківських землевласників та купецтва. Ініціаторами справи були купець першої гільдії О. К. Алчевський та проф. І. В. Вернадський, які за зразком статуту Земського банку Херсонської губернії (з якого були запозичені норми, що регулювали іпо-

течні операції), а також статутів комерційних акціонерних банків (із яких до цієї компіляції увійшли норми щодо основного капіталу, прав акціонерів, принципів управління установою) розробили статут Харківського земельного банку [27], що отримав Височайше затвердження 4 травня 1871 р. [28].

Проект статуту Полтавського земельного банку надійшов до Міністерства фінансів майже через рік після затвердження харківського і отримав згоду царя 8 квітня 1872 р. [29].

Теоретично для «введення статуту у дію» Сенат мав повідомити усі установи та осіб, яких стосувався статут. Проте практика йшла іншим шляхом: акціонерний банк дізнавався про затвердження статуту від Міністерства фінансів, оригінал статуту направлявся до Сенату, а засновники отримували право розпочати організацію компанії та випуск акцій. Доведення ж статуту «до загального відома» здійснювалась шляхом його публікації у Зібранні узаконень та розпоряджень уряду.

Справа зрушила з місця саме в українських губерніях, проте ставлення уряду до іпотечних акціонерних банків залишалось сторожким, на відміну від сприйняття кредитних товариств землевласників. Департамент економії Державної Ради, даючи згоду на заснування Харківського земельного банку, відзначав, що дає її лише «як дослід». А «в видах большеї осторожности» слід обмежити суму випуску банком закладних листів (вона повинна не більше ніж у 10 разів перевищувати суму акціонерного та запасного капіталів банку). Проте саме Міністерство фінансів було змушене констатувати, що «у публіки виявилось вельми велике прагнення до засновництва акціонерних земельних банків» [30, с. 47].

Унормування засновницької лихоманки відбулося Височайшим затвердженням 31 травня 1872 р. думки Державної Ради щодо тимчасового порядку заснування приватних кредитних установлень [31], який уповноважив міністра фінансів затверджувати статuti цих банків за умови, що

вони будуть змістовно відповідати статутам, які вже затвердив цар і які визнані взірцевими. Для поземельних банків зразковими визнавалися статuti Харківського, Тульського [32] та Полтавського банків. Протягом року міністр затвердив вісім статутів акціонерних земельних банків [33], серед яких дві кредитні установи було засновано в українських губерніях – Київській та Бессарабсько-Таврійській банки<sup>1</sup>.

Окрім затверджених статутів, до міністерства надійшли проекти ще 14 статутів, із яких 12 були статутами акціонерних банків і лише 2 – взаємних товариств. Усі вони, з різних причин, не отримали згоди міністра фінансів. Переважно це пов'язують, по-перше, з тим, що такий грюндерський бум призвів до ускладнень у реалізації закладних листів і пропозиція значно перевищувала попит. По-друге, в урядових колах у 1877 р. остаточно взяла гору думка щодо негативного ставлення до відкриття нових кредитних установ [20, с. 118–119]. Почасти це пояснюють економічною кризою 1873 р. та банківською кризою 1875 р.

Коло засновників було неоднорідним, проте воно відображало практичні потреби створюваних банків: банкіри, купці, представники торгових будинків, дворяни (землевласники та бюрократи вищого шабля). Представники капіталу привносили у справу і сам капітал, і свій досвід, і ділові зв'язки, однак умови успішного ве-

дення бізнесу в імперії вимагали обов'язкової участі дворянства. Роль останнього була подвійною: дехто з дворян відігравав у створенні названих банків активну і самостійну роль, а дехто був лише підставною особою банкірів [30, с. 75–80]. Такий стан речей свідчить про відокремлення капіталу як предмета власності від підприємницької функції. У більшості акціонерних банків управління установою зосереджувалось у руках одного або декількох акціонерів, що володіли контрольним пакетом акцій. Решта міноритарних акціонерів була позбавлена участі в управлінні кредитною установою, тому окремі дослідники вважали їх не діловими партнерами, а кредиторами акціонерного товариства [35, с. 51].

Відступившись від станового принципу та дозволивши приватну ініціативу у справі влаштування довгострокового поземельного кредиту, уряд продовжував щільно контролювати приватну справу.

Головним засобом контролю з боку держави, який установлював закон, було відстеження змісту установчих документів банку, а точніше, повноваження міністра фінансів своєю владою затверджувати статут кредитної установи, а також узгоджувати зміни та доповнення до статуту [36, п. 3–4]. Проте такою формою формально-бюрократичного контролю уряд не обмежився. Справа у тому, що перші ж місяці операційної діяльності банків спричинили активну боротьбу за клієнта, жорстке конкурентне протистояння призводило до зловживань та надання економічно необґрунтованих позик. До честі банкірів, вони ще раніше за урядовців оцінили небезпеку такої фінансової стратегії і вирішили досягти компромісу в цьому питанні. Вже у жовтні 1873 р. правліннями банків було подано до уряду клопотання щодо проведення з'їзду своїх представників. Клопотання задовольнили, але за умови того, що участь у зібранні візьмуть представники всіх іпотечних кредитних установ, а не тільки акціонерних банків, і проходити з'їзд буде під головуванням, яке визначить уряд [37, с. 1–2].

---

<sup>1</sup> Окремі дослідники, не правознавці, дещо зневажливо ставляться до подання фактичного нормативного матеріалу, ґрунтуючись не на першоджерелах, а спираючись на неофіційні видання, так, у науковій статті О. М. Краснікової датою заснування Київського та Бессарабсько-Таврійського земельних банків зазначено 27.11.1905 р. Також Височайше затверджену думку Державної Ради «Про заснування приватних кредитних установлень» від 31.05.1872 р. іменують правилами про порядок заснування кредитних установ приватними особами. У правовому вимірі термін «приватні кредитні установи» зовсім не тотожний «заснуванню кредитних установ приватними особами» [Див.: 34].

Прецедент було встановлено: надалі на кожний з'їзд треба було отримувати окремий дозвіл, погоджувати програму з урядом – і все це за умови обов'язкової участі в зібранні усіх іпотечних установ [37, с. 132].

Майже 80 % поземельних акціонерних банків були провінційними, а відтак віддаленими від основних грошових потоків. Тому перше, з чого починали новостворені іпотечні установи, – це встановлення міцних зв'язків зі столичними банками як такими, що могли надати дієву допомогу у розміщенні щойно емітованих цінних паперів – акцій та заставних листів [38, с. 37–41]. Проте навіть столичних грошових потоків явно не вистачало, і без залучення капіталів іноземних інвесторів розбудувати іпотечний ринок було практично неможливо. Першу спробу розмістити заставні листи Харківського земельного банку на світовому фінансовому ринку було зроблено банкірським домом Гінзбурга у 1872 р., проте вона зазнала поразки у зв'язку з тим, що цінні папери були емітовані у кредитних, тобто паперових, рублях. Звернення харківських акціонерів до Міністерства фінансів про випуск закладних листів у золоті було сприйнято позитивно, але з належною обережністю. Харківському земельному банку дозволили викласти § 54 статуту у редакції, що надавала право випуску закладних листів не тільки у паперових, але і в металевих рублях номіналом 125 руб. за курсом, що дорівнював 20 фунтам стерлінгів, 500 франкам, 236 голландським гульденам або 134 пруським талерам [39].

І якщо у 1871–1872 рр. фінансова кон'юнктура була сприятливою для інвесторів, розміщення емітованих банками цінних паперів відбувалося ефективно, то вже починаючи з кінця 1872 р. саме різке зростання кількості новоутворених банків та обсягів їх емісій, ускладнене світовою економічною кризою, призупинило цей процес.

Щоб запобігти цьому явищу та пожвавити ринок цінних паперів, було навіть дозволено утворення у квітні 1873 р. Цен-

трального Банку Російського поземельного кредиту [40], засновниками якого стали відомі фінансисти, російські банкірські та торгівельні дома, а також окремі іноземні банки. За пп. 1, 2 § 11 статуту, Центральний банк влаштовувався для придбання за власний кошт заставних листів російських земельних банків, а також для надання послуг із купівлі та продажу цінних паперів іпотечних установ. Саме у такий спосіб планувалося залучити іноземний капітал. Банк повинен був скупити та депонувати заставні листи російських іпотечних банків, у свою чергу, випустивши на закордонний ринок цінних паперів свої листи, забезпечені золотом.

Проте, окрім побоювання монополізації іпотечного ринку, значна кількість провідних економістів та банкірів в умовах нестабільності паперово-кредитного рубля передрікали також збитковість установи [30, с. 91–98, 110–112]. І вони не помилились: друга половина 70-х рр. XIX ст. пройшла під знаком нестабільності національної валюти, яка завдала суттєвих збитків Центральному банку. 1880 рік банк розпочав із 374,7 тис. руб. втрат, на покриття збитків за курсовою різницею у 1879 р. було витрачено 620,0 тис. руб. – і так кожного наступного року [41, с. 285]. Уже у 1889 р. втрати Центрального банку становили більше п'яти мільйонів. Така збитковість була «стабільною», незважаючи на урядову підтримку, і вже з 1878 р. активні операції кредитної установи припинилися [42]. Залучити у необхідній кількості іноземні капітали не вдалося.

Ще одним важливим питанням, що містилося у порядках денних перших трьох з'їздів земельних банків, було утворення координуючого органу, який мав би вирішувати питання організації майбутніх з'їздів, а також узяти на себе тягар відносин із владою. Уряд позитивно сприйняв клопотання банків, новоутворений орган отримав назву «Комітет з'їздів представників установ руського земельного кредиту» [43]. За законом, голова комітету призначався особисто царем, його заступник – міністром фінансів, п'ять членів обирали-

ся черговим з'їздом.

Вимога уряду щодо спільного проведення з'їздів приватних іпотечних банків заздалегідь була приречена на невдачу. Важко очікувати єдності від установ різного типу, інтереси яких не збігалися. На відміну від станових та взаємних іпотечних установ, які об'єднували власників із метою отримання доступних позик, акціонерні банки були суто комерційним проектом, що мав за мету отримання прибутку.

Тому, зберігаючи бажану для влади зовнішню єдність, насправді як комітет, так і самі з'їзди стали, по суті, координаційним центром для акціонерних поземельних банків. Саме ці іпотечні установи визначали порядок денний з'їздів, що відбувалися у 70-х рр. XIX ст. [37, с. 14–17, 18, 19, 21–25].

Окрім організаційних питань, що належали до компетенції комітету, вирішувались і суттєві практичні проблеми. Так, комітет, за підтримки уряду, протягом 70-х рр. регулював випуск заставних листів саме акціонерними банками в умовах не обмеженої фінансової кон'юнктури [30, с. 99–103].

Улаштування в Російській імперії довгострокового іпотечного поземельного кредиту стало справою приватної ініціативи. Серед численних організаційно-правових форм, у яких за чинним на той

час законодавством могла існувати кредитна діяльність, практика обрала акціонерні товариства. Такий організаційний підхід давав можливість досягти двох цілей – наситити ринок доступним кредитом та отримати прибуток від надання таких послуг. Закладені ще за часів Миколи I принципи акціонерної політики, яка базувалася на дозвільній системі засновництва та приматі сепаратного акціонерного законодавства над загально-правовими нормами, дозволив державі впровадити дієвий контроль над корпоративним середовищем та ринком цінних паперів, що, у свою чергу, надало можливість уникнути хаотичності та некерованості в емісійних процесах і не допустити потрясінь, яких зазнали провідні європейські держави у 70-ті роки XIX ст., акціонерне законодавство яких будувалося на явочному принципі заснування акціонерних компаній та відсутності обмежень для приватних осіб.

Публічне та приватне у системі акціонерного іпотечного земельного кредитування Російської імперії не завжди перебували в рівновазі, проте активність приватної ініціативи, особливо капіталу українських губерній, давала можливість знаходити компроміс з консервативно налаштованим урядом, підтримуючи баланс, необхідний для прогресивного розвитку фінансових інституцій.

## Література

1. Герценштейн М. Я. Харьковский крах / М. Я. Герценштейн. – СПб., 1903; Каминка А. И. Акционерные компании. Юридическое исследование / А. И. Каминка. – СПб., 1902; Кильчевский В. А. Какая разница между частным банком и кредитным товариществом (Из бесед на кооперативных курсах) / В. А. Кильчевский. – Смоленск, 1913; Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России / И. И. Левин. – Т. 1. – Пг., 1917; Мигулин П. П. Наша банковская политика 1769 – 1899 гг. / П. П. Мигулин. – Х., 1901; Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России / Я. И. Печерин – СПб., 1904.

2. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки России / И. Ф. Гиндин. – М., 1948; Райский Ю. Л. Акционерные ипотечные банки и помещичье землевладение в России во 2-й половине XIX в. / Ю. Л. Райский ; Курск. гос. пед. инст. – Курск, 1980 // Рукоп. депон. в ИНИОН АН СССР № 6924 от 10.02.1981; Шепелёв Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелёв. – Л. : Наука, Лен. отд., 1973.

3. Венгерська В. О. Перші приватні кредитні та банківські установи / В. О. Венгерська // Історія України. – 1998. – № 8 (72); Веремейкина В. Д. История развития ипотечных кредитных учреждений / В. Д. Веремейкина // Банковские услуги. – М., 2001. – № 11; Иванова А. А. Устав кредитный как нормативная база функционирования Государственного банка Российской Империи / А. А. Иванова // С.–Петербургский гуманитарный университет профсоюзов. – СПб.,

1996. – Вып. 1.; Краснікова О. М. Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні / О. М. Краснікова // Економіка АПК. – 1998. – № 1; Лукин С. В. Акционерное предпринимательство в России: исторические формы и теоретические концепции : дис. ... доктора эконом. наук / С. В. Лукин; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2003; Мехряков В. Д. Развитие кредитных учреждений в России / В. Д. Мехряков. – М., 1998; Owen Th. The Corporation under Russian Law, 1800-1971. A Study in Tsarist Policy. – Cambridge, 1991.

4. Указ Правительствующему Сенату и Высочайше утвержденное Положение о государственных пятипроцентных банковых билетах и о вкладах в государственных банковых установлениях // ПСЗ – II. – Т. XXXIV. – 1859. – № 34852; Указ Правительствующему Сенату. – О прекращении приема вкладов в Заемном банке, Сохранных Казнах и Приказах Общественного Презрения, и о продолжении такового в Коммерческом Банке по 1 июля 1860 года // ПСЗ – II. – Т. XXXIV. – 1859. – № 35287.

5. Статистика долгосрочного кредита в России / [под ред. А. К. Голубева]. – Вып. I. – СПб., 1897.

6. Труды Комиссии Высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. Т. 1-4. – СПб. : Издание Комиссии для устройства Земских Банков – Тип. В. Безобразова и Комп., 1860 – 1862.

Т. 1: Проект положения о земских кредитных обществах. – СПб., 1860; Т. 2: Материалы. – СПб., 1860; Т. 3: Материалы для ипотечного кредита. – СПб., 1861; Т. 4: Проект положения о частных кредитных учреждениях, производящих операции по залогу недвижимых имуществ. – СПб., 1862.

7. Семенов Н. П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности комиссии по крестьянскому делу: в 3 т. / Н. П. Семенов. – СПб., 1889 – 1892.

Т. 1. – 1889. – С. 820 – 822. Н. П. Семенов згадує про підготовлену М. Х. Бунге записку щодо заснування земських банків, проте сам текст не наводить.

8. Труды Комиссии Высочайше учрежденной 10 июля 1859 г. для устройства земских банков. – СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1862.

Т. 4: Проект положения о частных кредитных учреждениях, производящих операции по залогу недвижимых имуществ. [Журнал Комиссии Высочайше учрежденной для устройства земских банков. Марта 7 дня 1862 года]. – СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1862.

9. За статистичними відомостями, у 60-х роках XIX ст. поміщики отримали від селян близько 200 млн руб. викупних платежів. Див.: Кауфман И. И. О задолженности землевладения в связи со статистическими данными о притоке капиталов к помещному землевладению со времени освобождения крестьян // Временник Центр. стат. к-та МВД. – 1888. – № 2.

10. Императорское Вольное Экономическое Общество, III отделение / Стенографический отчет заседания от 20 января 1873 г. [Предмет прений поземельный кредит]. – СПб. : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1873.

11. Розенталь Л. По вопросу о земледельческом кредите, предложенному на съезде сельских хозяев / Л. Розенталь. – СПб., 1865; О поземельном кредите в России. – СПб., 1866; Мещерский А. В. Речь, произнесенная в Московском губернском земском собрании гласным князем А. В. Мещерским (в заседании 21 декабря 1866 г.) по поводу вопроса о поземельных банках / А. В. Мещерский. – М. : Тип. Бахматова, 1867.

12. Высочайше утвержденный Устав Земского Банка Херсонской губернии // ПСЗ – II. – Т. XXXIX. – 1864. – № 40898; О дополнении § 26 Устава земского Банка Херсонской губернии // ПСЗ – II. – Т. XLIX. – 1874. – № 53639.

13. Высочайше утвержденный Устав Общества взаимного поземельного кредита // ПСЗ – II. – Т. XLI. – 1866. – № 43361.

14. Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XL. – 1865. – № 41928; Повторно, Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XLI. – 1866. – № 43268; Высочайше утвержденный Устав Общества Поземельного Кредита // ПСЗ – II. – Т. XL. – 1865. – № 42280; Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О некоторых изменениях в Устав Общества Поземельного Кредита // ПСЗ – II. – Т. XLI. – 1866. – № 43103.



15. Розенталь Л. Указ. соч. – С. 11; Императорское Вольное Экономическое Общество, III отделение / Стенографический отчет заседания от 20 января 1873 г. [Предмет прений поземельный кредит]. – СПб. : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1873. – С. 9.
16. О прекращении существования Товарищества Поземельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XLII. – 1867. – № 44197.
17. Ходский Л. В. Поземельный кредит в России и его отношение к крестьянскому земле-владению / Л. В. Ходский. – СПб., 1882.
18. Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности России. – СПб. : Б.и., 1875.
19. Статистический сборник сведений по земельному кредиту в России. – Т. III. – СПб., 1893.
20. Шепелёв Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелёв. – Л. : Наука, Лен. отд., 1973.
21. Див.: Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права / Г. Ф. Шершеневич ; [ред. В. С. Ем, Н. В. Козлова ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Кафедра гражданского права юридического факультета]. – М. : Статут, 2003. – Т. 1. – 2003. – С. 401; Каминка А. И. Акционерные компании. Юридическое исследование / А. И. Каминка. – Т. 1. – СПб. : Типо-Литография А. Е. Ландау, 1902.
22. Высочайший манифест «О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий» // СЗ РИ. – Т. XI. – Ч. 2. – Ст. 55–78 (93).
23. Долинская В. В. Торговые общества: сравнительный анализ / В. В. Долинская // Вестник Московского университета. – Сер. 11 : Право. – 1992. – № 3.
24. Термін використовується А. І. Камінкою, Л. І. Петражицьким, Л. Є. Шепельовим. С. В. Лукіним.
25. СЗ РИ. – Т. X. – Ч. 1. – Ст. 2139–2198.
26. Высочайше утвержденное Положение о компаниях на акциях // ПСЗ – II. – Т. XI. – 1836. – № 9763.
27. ДАХО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1.
28. Высочайше утвержденный Устав Харьковского земельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XLVI. – 1871. – № 49556.
29. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50708.
30. Райский Ю. Л. Акционерные земельные банки в России во второй половине XIX – начале XX века : дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02. / Ю. Л. Райский ; Курский государственный педагогический институт. – Курск, 1998. – 565 с., вклоч.: – Библиогр.
31. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – Об учреждении частных кредитных установлений // ПСЗ – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50913.
32. Высочайше утвержденный Устав Тульского земельного Банка // ПСЗ – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50707.
33. Высочайше утвержденный Устав Киевского земельного Банка // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVII. – 1872. – № 51062., Самарского (№ 51063), Нижегородского (№ 51064), Московского (№ 51061), Виленского (№ 51227), Ярославско-Костромского (№ 51229), Бессарабско-Таврийского (№ 51294), Саратовско-Симбирского, Донского (№ 51328).
- Невдовзі Нижньгородський та Самарський банки були об'єднані в один банк (Див.: О соединении Самарского и Нижегородского земельных Банков в одном, с наименованием: «Нижегородский–Самарский земельный Банк» // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVII. – 1872. – № 51228), а Тульский земельный банк було перейменовано у С.-Петербурзько-Тульський із переведенням його до столиці (Див.: О замене названия Тульского поземельного Банка названием С.-Петербургско-Тульский поземельный Банк и об изменении и дополнении некоторых §§ устава сего банка // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVIII. – 1873. – № 52449).
34. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861 – 1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – К. : Наук. думка, 1999. – № 6. – С. 64.

35. Петражицкий Л. Акционерная Компания. Акционерные злоупотребления и роль компаний в народном хозяйстве. По поводу предстоящей реформы акционерного права / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1898.
36. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – Об учреждении частных кредитных установлений // ПСЗ – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50913.
37. Съезды и Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита: Краткий обзор их деятельности за истекшие 1872 – 1913 г.г. – СПб., 1914.
38. Труды Комиссии для рассмотрения вопроса о предполагаемом Центральном банке русского поземельного кредита. – СПб., 1873. – Ч. I. : Протоколы. – С. 12 – 13. – Ч. II. : Стенографические отчеты.
39. Об изменении и дополнении некоторых §§ Устава Харьковского земельного Банка // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVII. – 1872. – № 51562;
- Потім такі зміни було внесено до статутів інших банків. Див.: Об изменении некоторых §§ Устава Киевского земельного Банка // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVIII. – 1873. – № 52204. Об изменении некоторых §§ Устава Полтавского земельного Банка // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVIII. – 1873. – № 52348.
40. Высочайше утвержденный Устав Центрального Банка Русского поземельного кредита // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVIII. – 1873. – № 52098.
41. Статистический сборник сведений по земельному кредиту в России. – Т. II. – СПб., 1887. – С. 285.
42. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату. – Об отсрочке оплаты нарицательной цены акций Центрального Банка Российского поземельного кредита // ПСЗ – II. – Отд. 2-ое. – Доп. к Т. LIII. – 1878. – № 59149а.
43. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Сенату. – Об учреждении Комитета Съезда представителей земельных банков // ПСЗ – II. – Отд. 1-ое. – Т. LI. – 1876. – № 55693.

*Надійшла до редколегії 20.03.2009*

#### **Анотації**

У статті студіюється процес розбудови комерційного іпотечного кредиту в Російській імперії у формі акціонерних поземельних банків на досвіді українських губерній. Розглядаються питання передумов цього явища, правові засади реалізації приватної комерційної ініціативи, співвідношення публічних та приватних витоків при формуванні банківської системи, правові вимоги до заснування та діяльності акціонерних іпотечних кредитних установ.

В статье анализируется процесс формирования коммерческого ипотечного кредита в Российской империи в форме акционерных поземельных банков на опыте украинских губерний. Рассматриваются вопросы предпосылок этого явления, правовые основы реализации частной коммерческой инициативы, соотношение публичного и частного начала при формировании банковской системы, правовые условия учреждения и деятельности акционерных ипотечных кредитных учреждений.

In the article it is analyzed, how the mortgage commercial credit was formed in the form of joint –stock land bank in the Russian Empire by the Ukrainian provinces' example. We can see the issues there about precondition of this phenomenon, legal foundations of the private commercial initiative implementation, public-frequent ratio of the beginning by forming of bank system, legal conditions of the institution and occupation of joint-stock mortgage credit institution.